

GELENEKSEL MOĞOL TIBBI VE TÜRK TIBBIYLA OLAN BAĞLANTILARI MOĞOL TIBBI VE TÜRK TIBBI

Traditional Mongolian Medicine and Its Relations with Turkish Medicine

H. Volkan Acar¹

¹Doç.Dr. Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Anestezi ve Reanimasyon Kliniği

ÖZ

Uzun bir geçmişe sahip olan geleneksel Moğol tıbbı, Orta Asya'nın seçkin tıp ekolleri arasında yer almaktadır. Moğol sözcüğü ilk kez XIII. yüzyıl başlangıcında ortaya çıkmış olmakla birlikte, geleneksel Moğol tıbbının kökenleri bu zamandan daha önceye uzanmaktadır. Moğol tıbbı üzerinde etkisi olan ana gelenekler Türk tıbbı, Çin tıbbı, Tibet tıbbı, İslam tıbbı ve Greko-Romen tıbbıdır. Moğol ve Türk halkları uzun bir süre boyunca birlikte yaşadıkları için, bu iki tıp geleneği arasında her zaman yakın bir ilişki var olmuştur.

Anahtar sözcükler: Tıp, geleneksel Moğol; Tıp tarihi

ABSTRACT

Traditional Mongolian medicine is one of the distinguished medicine schools of Central Asia with its long history. Although the word of Mongol was first seen from the beginning of 13. century, the roots of traditional Mongolian medicine dated back before this time. The main traditions that had an impact on Mongolian medicine were Turkish, Chinese, Tibet, Islam and Greco-Roman medicines. Since Mongol and Turkish people live together for a long period of time, a close association existed always between these two medical traditions.

Keywords: Medicine, Mongolian traditional; History of medicine

MOĞOL TARİHİ

Moğollar ya da Moğol Devleti dendiğinde, tek bir devletten, tek bir tarihsel dönemden ya da sabit bir coğrafi alandan bahsetmek mümkün değildir. Moğollar XIII. yüzyılın başından itibaren birkaç yüzyıl boyunca, Asya'nın en doğusundan Avrupa içlerine kadar hüküm sürmüşler ve bazen bir bazen de birden fazla devlet halinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹

Cengiz Han tarafından 1206'da kurulmuş olan Moğol İmparatorluğu, hem Asya hem de dünya tarihinde büyük izler bırakmış en önemli imparatorluklar arasında yer almaktadır. Cengiz Han'ın ardıllarının kurdukları yerleşik devletlerin bazıları çok daha uzun süreler varlıklarını sürdürmüş olsalar da, yerleşik düzene geçmeden önceki göçebe ve savaşçı Moğol İmparatorluğu'nun ömrü 100 yıldan daha kısa sürmüştür.¹

Moğollar çok uzun bir süre boyunca yalnızca askeri seferleri, savaşları, yağmaları ve katliamlarıyla yani olumsuz özellikleriyle anılmışlardır. Ancak, tarih dünyasına hakim olan bu yaklaşım 1960'larda değişmeye başlamış ve sayılan bu olumsuzlukların yanında, artık Moğolların bilim ve kültür alanındaki olumlu etkileri de görülmeye ve konuşulmaya başlanmıştır.

Lokman Hekim Dergisi, 2017;7(1):6-14

Geliş Tarihi - Received: 19.04.2016; Kabul Tarihi - Accepted: 27.10.2016

İletişim - Correspondence Author: H. Volkan Acar, Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Anesteziyoloji ve Reanimasyon Kliniği – Ankara Training and Research Hospital, Department of Anesthesiology and Reanimation, Ankara – Türkiye hvacar@yahoo.com

MOĞOLLARIN BİLİM VE KÜLTÜRE OLAN ETKİLERİ

Moğollar dünya egemenliği iddiasından hiçbir zaman vazgeçmeseler de, kapılarını gezginlere, tüccarlara, bilim adamlarına ve sanatçılara kapatmamışlar, aksine onlara destek olmuşlardır.² Tüm Asya'yı egemenliği altına alan Moğol Devleti, Pax Mongolica adı verilen bu yeni düzen ortamında Asya ile Avrupa arasında bir köprü görevi görmüş ve bu iki uç arasında her türlü iletişim ve değişimi sağlayıp teşvik eden bir unsur olmuştur.² Bu sayede, Moğolların hüküm sürdüğü geniş bir coğrafi alan olan Orta Avrupa'dan Çin'e, Rusya bozkırlarından Hindistan içlerine kadar geniş bir alanda her tür bilgi akışının gerçekleşmesi ve nispeten ortak bir kültürün oluşması sağlanmıştır.³

Bahsedilen bu kültür ortamı içinde adı anılması gereken bir alan da tıp bilimidir. Çünkü Moğollar sadece siyasi ve ekonomik alanda değil tıp alanında da dünyayı etkileyen bir unsur olmuşlardır.² Moğolların etkisi altında İslam ve Roma tıbbi Çin'e girmiş, Çin tıbbi ise Asya'nın batısında bilinir ve kullanılabilir hale gelmiştir.⁴ Yani Paul Buell'in deyişiyle "Tüm Moğol coğrafyasında hekimler aynı dili kullanmış ve aynı girişimleri uygulamışlardır".³

Yukarıda da belirtildiği gibi dini ve etnik ayrımcılık yapılmayan Moğol Devletlerinde, her alanda kültürel bir hoşgörü ortamı sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin Toluy Han'ın karısı, Kubilay Han ve Hulagu Han'ın anneleri olan Sorgatani Beki, Hulagu Han'ın karısı Dokuz Hatun, Abaka Han'ın karısı Maria Despina nesturi Hristiyan inancına mensuptular.⁵ Altın Orda hükümdarı olan Berke Han ile İlhanlı hükümdarlarının çoğu Müslümandı. Müslüman din adamları, Hristiyan rahipler ve Budist lamalar, angaryadan ve vergiden muaf tutulmuşlardı.⁵ Bu tür dini hoşgörü örneklerinin benzerlerine, kültürel alanda da rastlanmaktadır. Kendi yazı dili olmayan Moğollar, önce Uygur sonra da Çin alfabesini kullanmaya başlamışlardır.² Kubilay Han Çin topraklarına hükmetmeye başladıktan sonra, Çinlilerin güzel sanatlar ve zanaat alanındaki zengin yerleşik kültürü ile Moğolların göçebe kültürü arasında bir denge oluşturmaya çalışmıştır. Çin operasının gelişmesine katkı sağlamış, ressamların koruyucusu olmuş, zanaatkarları vergiden muaf tutmuştur.² Hem İlhanlı, hem de Moğol Yuan saraylarında her dinden ve etnik gruptan çok sayıda asker ve devlet adamı bulunmaktaydı.^{6,7} Buell, Moğol Hanlığı'nın bu enternasyonalist niteliğini anlatırken, bu durumun tıbbı olan yansımalarına da değinir: *Orta Asyalı Harezmliler Çin'de, Kuzey Asyalı Kitanlar Buhara'da görev yapıyorlardı. Tibetliler ve Çinliler İran'a gittiler. Parisli bir kuyumcu, Karakurum'daki (Moğol) sarayın misafirleri için "içki akan çeşmeler" hazırlıyordu. İmparatorların sağlığıyla Çinli ve Müslüman doktorlar ilgileniyordu.*⁸

MOĞOLLAR VE TIP

Moğollar tarihin hemen her döneminde tıbbı önem vermişlerdir. Yerleşik hayata geçmeden önce göçebe olarak yaşayan Moğollar *bö* (böğü, şaman, kam) inancına sahiptirler. Moğolcadaki *bö* ya da *bögü* sözcüğü, çeşitli Türk lehçelerindeki kam, oyun, baksı sözcüklerinin karşılığıdır. Sözcük tüm dünyada, köken aldığı Tunguzca ifadesiyle yani şaman olarak da bilinmektedir.

Bu erken dönemde Moğollar *bö*'lerin sözlerine itaat ederler, inanırlar ve yeni bir işe kalkışmadan önce onların öneri ve onaylarını beklerlerdi.⁹ Doğaüstü güçleri olduğuna inanılan *bö*'ler, hem dinsel hem de tıbbi görevler icra ederlerdi.^{9,10} Ancak Moğol *bö*'sünün kökeninde Uygur kam'ı olduğu ve bu kültü Moğollara geçirenin Uygurlar olduğu düşünülmektedir.⁹

Moğollar yerleşik hayata geçtiklerinde bile *bö* inancı uygulamalarını sürdürmüşlerdir. Örneğin Moğol Yuan döneminde saraydaki Moğol hanedan üyelerinden biri hastalandığında, hasta saray bahçesindeki bir çadıra (yurt) konur ve iyileşene kadar her gün iki koyun kurban edilirdi.² Ayrıca seferlere çıkmadan önce de *bö*'lere gidilerek, onların iyi dilekleri alınırdı.²

Moğolların tıbbı verdikleri önem, güçlerinin doruğunda olduğu XIII. yüzyıl sonrasında da artarak devam etmiştir. Doğuda Kore'ye ve Çin'e, Batıda ise Orta Avrupa'ya kadar uzanan ve İç Asya'nın hemen hemen tümünü elinde tutan Moğollar, fethettikleri ülkelerin kültürel iklimine dahil olma olanağına kavuşmuşlar ve bu sayede Çin, Tibet, Uygur, Kore, Hint, İslam ve Nesturi tıbbı gibi farklı tıp gelenekleriyle tanışmışlardır.⁵

Tıbbi konularda kişisel tercihleri her zaman *bö*'lerden yana olmakla birlikte Moğollar, hekimleri de her zaman el üstünde tutmuşlar onların bilgi ve becerilerine önem vermişlerdir. Aylar, yıllar süren seferlere çıkan, sürekli hareket halinde ve savaş halinde olan Moğol orduları ve yerleşik durumdaki yöneticiler için, sabit görevli hekimler istihdam edilmeye başlanmıştır.¹¹ Moğol prenslerin yurtdışı gezilerinde, beraberlerinde her zaman tıbbi bir ekip de hazır bulunmuştur.⁵ Bu uygulamanın başka bir amacı da, yabancı ve düşman ülke konumunda olan Moğolların, yerel halkın sağlık sorunlarına yardımcı olarak onlar üzerinde olumlu bir etki bırakmak istemeleri olmuştur.⁵ *Bö*'ler hastalıklardan korunma ve tedavi için temel olarak spiritüel tekniklere dayanıp doğaüstü

güçlere başvururken, tıp bilgisini kullanarak tanı ve tedavi yapanlara ise otacı denirdi ve bu otacılar tedavi için bitkileri ve ilaçları (em) kullanırlardı.⁵ Moğolların kullandığı otacı sözcüğünün kökeni de Türkçedir.¹²

Çin'de Moğol Yuan dönemi öncesinden başlayan bir uygulama kapsamında Mioaxue adı verilen bir terim vardır ve bu sözcük ibadethane-okul kompleksi anlamına gelmektedir. Siyasi, bilimsel ve dinsel yönden önem taşıyan bu kurumların içine, Moğol Yuan döneminde bir yenilik olarak tıp fakülteleri de dahil edilmeye başlanmıştır.¹¹ Matbaanın gelişmesi ve tıbbi yazmaların artması ise başka bir olumlu etki oluşturmuştur. Çin'de, Yuan'dan önceki Song hanedanı döneminden itibaren tıbbın değerinin artmaya başladığı bilinmekle birlikte, Moğol Yuan dönemi ile birlikte Çin'de yeni bir tıp kültürü yaratılmıştır. Bunun yansımalarından birisi de yazılı kaynak alanında olmuş ve Moğol Yuan döneminde, bir önceki Song döneminden daha fazla tıp kitabı basılmıştır.¹¹ Ayrıca bu dönemde artık elit aileler de çocuklarını hekim olmaya yönlendirmeye başlamışlardı. Örneğin, Fuzhou kent kayıtlarına göre, Song dönemi hekimlerinin hiçbirisi elit ailelerden gelmezken, Moğol Yuan dönemi hekimlerinin yaklaşık yarısı seçkin ailelerin çocuklarından oluşmaktaydı.¹¹

Moğol Yuan döneminin önemli uygulamaları arasında, hekimlere vergi muafiyeti tanınması,¹³ Taiyiyuan'ın kurumsal gücünün artırılması ve Taiyiyuan'de hekimlere önemli görevler verilmiş olması da sayılabilir.¹¹ Taiyiyuan, devletin en yüksek tıbbi kurumuydu ve ülkenin sağlık organizasyonunu gerçekleştirmekteydi. Sonuç olarak, Moğolların hekimliği itibarlı bir meslek olarak görüp hekimleri el üstünde tuttıkları söylenebilir.¹¹

MOĞOL TIBBININ ETKİLENDİĞİ KAYNAKLAR

Geleneksel Moğol tıbbının geçmişini inceleyen Moğol tıp tarihçileri, Moğolistan topraklarında hüküm süren tüm devletleri Moğolların geçmişinin bir parçası olarak görmekte ve tüm bu devletlerin tıbbi mirasını kendilerine mal etmektedirler.¹⁴ Bu yaklaşımın doğal bir sonucu olarak da değişik zamanlarda tarihi Moğolistan topraklarını yurt edinmiş Hun, Şienbi (Xianbi), Nirun, Gök-Türk, Uygur ve Karahıtay gibi tüm devletlere ait olan tıbbi kültür, Moğol tıp tarihi kapsamında incelenmektedir.¹⁴

Tarihsel gelişimine bakıldığında, Geleneksel Moğol tıbbının Moğolların siyasi yaşamındaki değişikliklere paralel bir değişim gösterdiği fark edilmektedir. Onüçüncü yüzyıl öncesinde nispeten küçük bir coğrafi bölgede, soğuk ve kurak bir iklimde yaşayan Moğollar, hastalıkların tedavisinde sıcak taş, sıcak kum ve moksa benzeri uygulamalarla yetinirlerdi. Cengiz Han'ın önderliğinde tüm Asya'ya ve Avrupa içlerine kadar ilerledikçe Moğol tıbbı da Uygur, Çin, Tibet, İslam ve Greko-Romen tıbbından etkilenmiş ve içeriğini zenginleştirmiştir. Budizmin ülkenin resmi dini olarak kabul edildiği XVI. yüzyıldan sonra ise, Moğol tıbbında Tibet tıbbının etkisi belirgin hale gelmiştir. Yirminci yüzyılın ilk yarısında Sovyet etkisi altında kurulan yeni Moğolistan hükümeti döneminde Geleneksel Moğol tıbbı, önce ülkeye biyotıbbın girişiyle gerilemeye başlamış, baskılanmış ve hatta yasaklanmışken, 1990'larda Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve yeni bir siyasi dönemin başlamasıyla yeni bir canlanma dönemine girmiştir.^{15,16}

Bu süreç içinde adı anılması gereken önemli bir isim, İran Moğolları olarak da bilinen İlhanlıların (1256-1335) veziri Reşideddin'dir.⁵ Buell tarafından Asya'nın doğusu ile batısı arasındaki tıbbi bilgi alışverişini sağlayan insan olarak görülen Reşideddin, Hamedan doğumlu Yahudi bir hekimdir ve Moğollar geldikten sonra onların hizmetine girmiştir. Reşideddin, İlhanlılar ile Moğol Yuan devleti arasında tıbbi ilişkiler kurmuş ve bu sayede Çin tıbbına ait çeşitli kaynaklar İran, Azerbaycan ve Anadolu topraklarına kadar ulaşmıştır.⁴

Dolayısıyla, geleneksel yerel uygulamalar üzerinde şekillenen Moğol tıbbını etkileyen kaynakların Türk, Çin, Tibet, İslam ve Greko-Romen tıp gelenekleri olduğu ileri sürülebilir.^{11,14}

GELENEKSEL MOĞOL TIBBININ TARİHSEL EVRELERİ

Geleneksel Moğol tıbbı, bazı yazarlarca üç, bazı yazarlarca ise altı döneme ayrılarak incelenmektedir. Üç döneme ayrıldığında ilk dönem, Moğol yaylalarındaki ilk yerleşimden XIII. yüzyıla kadar olan süreyi kapsar. Bu dönemde *bö* inancının etkisiyle egemen olan majik unsurlar yanında sınıkcılık ve balneoterapi ön planda olmuştur. Ayrıca tedavi amacıyla hayvanların derileri ve iç organları ile kımız kullanılmıştır.

İkinci dönem, XIII-XVI. yüzyıllar arasında yaşanmıştır ve Moğol İmparatorluğu'nun yükseliş dönemine karşılık gelir. Asya'nın tamamına yakını ele geçirmiş olan Moğollar artık Anadolu'ya, Ortadoğu'ya ve Avrupa içlerine kadar ilerlemişlerdir. Bu dönemde Asya'nın doğusu ile batısı arasında karşılıklı bir tıbbi etkileşim yaşanmış ve bu sayede Çin tıbbı Batı'ya, Batı'daki Roma/İslam tıbbı da Doğu'ya yayılmıştır.

Son dönem, XVI. yüzyıldan günümüze kadar olan dönemi kapsar ve bu dönemin başlangıcı olarak Budizmin Moğolistan'a girişi kabul edilir.¹⁷

Başka bir yaklaşıma göre ise, Geleneksel Moğol tıbbı altı döneme ayrılarak incelenir:¹⁷

- 1- Tarih öncesi çağlardan Hunların kuruluşuna yani MÖ 209'a kadar uzanan dönem, *dom* denilen Moğol halk tıbbının uygulandığı dönemdir. Tedavi yöntemleri arasında sınıkcılık, moksa, kan alma ve *bö* ritüelleri bulunur.
- 2- MÖ 209-1206 arasında Moğol tıbbına, artık *Yin-Yang* ve Beş Element gibi Çin tıbbi kavramları girmiştir. İlk Moğol farmakopisi de bu dönemde hazırlanmıştır.
- 3- 1206-1578 arasını kapsayan ve Cengiz Han'ın Moğol devletini kurduğu tarihle başlayan bu dönemde, sağlıklı yaşam ve sağlığın korunması ile ilgili kılavuzlar yayınlanmıştır. Bir kısmı günümüzde de kullanılan (kımız kullanımı, manipülasyon tedavisi ve deriye çekme gibi) bazı tedavi yöntemlerinin ortaya çıkışı da bu döneme rastlamaktadır.
- 4- 1578-1921 arasındaki dönem ise Budizmin Moğolistan'a girişiyle başlar. Devlet dini olarak kabul edilen Budizm ülkede yaygınlaşırken, yeni inşa edilen Budist manastırlar çevresinde hastaneler de yapılmaya başlanmıştır. Ülkeye Budizmin girişi Tibet üzerinden olduğu için, Tibet tıp kaynaklarının Moğol tıbbındaki belirgin etkisi göze çarpar. Budizmin Moğolistan'ın resmi dini olarak kabul edildiği tarihi XVI. yüzyılın ikinci yarısı olsa da, Budist tıp metinlerinin daha erken dönemlerden itibaren Moğolistan'a girmeye başladıkları bilinmektedir. Bir Hint Budist metni olan Altın Işık Sutra (mahayanasutra), XIV. yüzyılda iki ayrı çeviriyle Moğolcaya kazandırılmıştır. Yine aynı dönemde Tibetçeden Moğolcaya çevirisi yapılan bir diğer eser de, Tibet tıbbının temel metni kabul edilen Dört Tantra'dır. Moğolca adı *Dörben Ündüsün* olan Dört Tantra, Budist Moğol tıbbının da en önemli kaynak kitabı olmuştur. Dört Tantra'nın Tibetçeden Moğolcaya, farklı kişilerce farklı zamanlarda yapılmış çevirileri vardır. Ancak ilk çeviriyi yapan, Uygur bir Budist bilim adamı olan Coiji Odser (chos kyi 'od 'zer)'dir.¹⁸

Bu dönemde ayrıca, Çinlilerin sistematize ettikleri akupunktur ve moksa yöntemleri de, Moğol tıbbına entegre edilmiştir.

- 5- Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelerin etkisiyle Moğolistan'da da bir devrimin gerçekleştiği ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1921 yılında başlayan bu dönem 1990'a kadar sürer. Bu dönemin en önemli özelliği, siyasi ortamın etkisiyle geleneksel tıbbın baskılandığı ve biyotıbbın teşvik edilip geliştiği bir dönem olmasıdır.

1937'de Budist manastırların yıkılıp otacı ve *bariaçilerin* katledilmesiyle hem uygulayıcılar hem de halk bu gelenekten uzaklaşmaya başlamıştır.¹⁶ Yapılan yoğun propaganda ve yaptırımların da etkisiyle, uygulayıcılar mesleklerini ifa edemez, hastalar açık açık bunlara gidemez ve *bariaçiler* de mesleği gençlere öğretmez hale gelir.¹⁶ Ama herşeye karşın, yüzyıllardır sürdürülen bu uygulamalar tümüyle kaybolup ortadan kalkmamış, sadece yeraltında yaşamaya devam etmiştir.¹⁶

- 6- 1990'da günümüze kadar uzanan dönemde ise, yaşanan yeni siyasi gelişmelere paralel olarak Moğolistan'da tekrar bir değişim gerçekleşir ve geleneksel uygulamalar yeniden canlandırılmaya başlar. *Bariaçi* eğitim kursları açılır ve giderek daha fazla sayıda insan, kentlerdeki özel Geleneksel Moğol tıbbi kliniklerde dertlerine çare arama yoluna giderler.¹⁶ Ancak bu yöneliş, beraberinde bazı olumsuzlukları da getirir. Bir araştırmacı bu durumu şöyle açıklar:

Sosyalist dönemde ilaçlar sadece Rusya, Bulgaristan ve Romanya'dan gelirken, hekimler dozları da ve yan etkileri de iyi bilirdi. Ancak 1990 sonrası ortaya çıkan neoliberalizasyon ile Moğolistan'a bir anda her yerden ilaç gelmeye başlayınca hekimler yan etkilerini iyi bilmedikleri ilaçları reçete etmeye başladılar. Bu durumda halk da alternatif "kimyasal olmayan" ilaç arayışına girdi. Yani biyotıptan hayal kırıklığına uğrayan insanlar, geleneksel tıbbı yönelmeye başladılar. Bu nedenle bariaçilerin sayısı hızla artmaya başladı ve hatta "sahte bariaçiler" türemeye başladı. Çünkü bu mesleğin, para kazandıran bir iş olmaya başladığı görüldü.¹⁶

Fark edileceği üzere Geleneksel Moğol tıbbının gelişimini üç döneme ya da altı döneme ayırarak inceleyen araştırmacıların görüş birliği içinde oldukları bir konu vardır. Her iki yaklaşımın ortak noktası XVI. yüzyılın ikinci yarısını, daha doğrusu 1578 yılını bir dönüm noktası olarak kabul etmeleridir. Bu tarihin yani 1578'in özelliği, Budizmin Moğolistan'a giriş tarihi olmasıdır. O tarihte Moğolların başında olan Altan Han, 1578'de Tibet'ten üst düzey bir din adamını davet ederek, Moğolların Budizmle tanışmasını sağlamış ve Budizmi Moğolistan'ın resmi devlet dini olarak kabul etmiştir.¹⁷

Geleneksel Moğol tıbbi açısından bir diğer önemli tarih ise 1921 yılıdır. Yirminci yüzyılın başlarına kadar Moğolistan'daki tıbbi uygulamalar, emçiler ve lamalar tarafından uygulanmaktaydı. Ancak 1921'de gerçekleşen devrim sonrasında ülkede modernleşme çabaları başlamış, bu politikaya paralel olarak da geleneksel tıp uygulamaları yasaklanmıştır. Bu kapsamda ilk yapılan işlerden birisi, 1921'de kurulan Batı Tıbbi-Moğol Tıbbi Ortak Hastanesi olmuştur. 1937'de ise geleneksel Moğol tıbbi tanı ve tedavilerinin uygulandığı tüm klinik ve eczaneler kapatılmıştır.^{16,19} Ancak 1990'larda yaşanan yeni siyasal gelişmeler, Geleneksel Moğol tıbbinin yeniden canlandırılması gereksinimini doğurmuştur. Bu yeni dönemde sadece yüzyıllardır başvurulan uygulamalara geri dönülmekle kalınmamış, geleneksel uygulamaların modern bir yaklaşımla ve biyotıp temelinde yeniden değerlendirilmesi yaklaşımı da benimsenmiştir.^{16,19}

MOĞOL TIBBİNDE TANİ

Çin tıbbındaki *Yin-Yang* kavramının benzeri olarak Geleneksel Moğol tıbbında *Arga-Bilig* teorisi vardır.^{17,20} Bu kavramlardan *Arga Yang*, *Bilig* ise *Yin* olarak düşünülebilir. Ancak *Arga-Bilig*'i, tam olarak *Yin-Yang*'ın karşılığı olarak düşünmek doğru değildir. Sözcük anlamı olarak *Arga*'nın karşılığı yol, yöntem; *Bilig*'in karşılığı ise erdem ya da bilgidir. Bu ikisi birbirini tamamlayan şeylerdir ama *Yin-Yang*'da olduğu gibi birbirlerine tezat değildirler. *Arga* ve *Bilig* birbirleriyle uyumlu olduklarında sağlıklılık hali devam eder. *Arga-Bilig* sadece tıp alanında değil, felsefe gibi tıp dışı alanlarda da Moğolların başvurduğu bir yaklaşımdır.

Moğol tıbbında tanı için genellikle beş element teorisine (ağaç, ateş, toprak, metal, su), tedavi için ise *Arga-Bilig* teorisine başvurulmaktadır. Yani beş elementten herhangi birinin yetersizliği ya da fazlalığının hastalıklara yol açtığı kabul edilmektedir. Hastadaki belirtiler değerlendirilerek hangi organ ve dokuların etkilendiği, hangi elementte azlık ya da fazlalık olduğu anlaşılır.^{17,20}

Ancak *Arga-Bilig* teorisi sadece tedavi aşamasında kullanılmaz, tanı aşamasında da kullanılabilir. Bu yaklaşıma göre *Arga* niteliğine sahip hastalıklar, sıcak, soğuk, rüzgar ya da nem gibi fiziksel nedenlerden kaynaklanan hastalıklardandır. *Bilig* niteliğine sahip olanlar ise öfke, korku, heyecan gibi psikik durumlardan kaynaklanan hastalıklardır.

Geleneksel Moğol tıbbında hastaya tanı koymak için başvurulan temel yöntemler gözlem, sorgulama ve nabız muayenesidir. Tanıda bunların yanında palpasyon, oskültasyon, koklama ve idrar muayenesi de kullanılabilir.

Nabız tanısı, hem (Çin topraklarında hüküm süren) Yuan Devleti'nde hem de (İran topraklarında hüküm süren) İlhanlı Devleti'nde bilinip uygulanan tanı yöntemleri arasındadır.⁵ "Moğol İmparatorluğu'nda Günlük Hayat" kitabını yazan Lane, XIII. yüzyılda Moğol Hanlığı'nı ziyaret eden ve başkent Karkorum'a kadar giden Ruysbroeckli Willem'in günlüğünde, nabız tanısı uygulayıcılarından ve bitkisel tedavi uygulayan Çinli hekimlerden bahsettiğini aktarır.⁵ Willem, Moğol Hanlığı topraklarına girerek Büyük Han'la (Menggü Han) tanışan ilk Batılılar arasında yer almaktadır.

Çin'in resmi tarihlerinden olan ve Yuan hanedanı tarihinin anlatıldığı Yuan Shi'da, Moğollar arasında nabız tanısının nasıl kullanıldığına dair ilginç bir anekdot yer almaktadır. Aktarıldığına göre Ögeday Han, 1241'de nabız düzensizliğiyle seyreden şiddetli bir hastalık geçirir. Hastalığın tedavisi için değişik çareler aranırken Ögeday'ın emriyle genel af ilan edilmesine karar verilir. Bir süre sonra yeniden kontrol edildiğinde, Han'ın nabzının normale döndüğü görülür.⁵

Ayrıca 1305'de Moğol Yuan Hanı Temür Olcaytu'nun emriyle, Saray Tıphanesi'nde (tai yi yuan) öğrencilere öğretilen on zorunlu dersin arasına, nabız tanısının da konulduğu bilinmektedir. Diğer bir Moğol devleti olan İlhanlıların veziri ve hekimi Reşiddeddin de İlhanlı hükümdarı için çevirisini yaptığı tıbbi metinlerin içine nabız tanısı metinlerini de dahil etmiştir.⁵

MOĞOL TIBBİNDE TEDAVİ

Moğol tıbbında uygulanan tedaviler, tarihsel dönemlere ve devletlere göre farklılık göstermektedir. Asya'nın büyük bölümünü ele geçirip Avrupa içlerine kadar ulaşmadan önce yani tarihi Moğolistan topraklarında yaşarlarken, Moğolların tıbbi tedavi seçenekleri kısıtlıydı. Hastalık durumunda önce *bö*'lere başvurulur, hastaları onların iyileştirmeleri beklenirdi.^{5,14} Asil işlevleri dini ve kültürel olan *bö*'lerin hekimlikle ilgili rolleri, XIII. yüzyılda Moğolistan topraklarını ziyaret eden Batılıların yazdığı seyahatnamelerde de görülür.¹⁰

Bu erken dönemde Moğolların tedavi seçenekleri moksa, kırmızı, kan alma gibi yöntemlerle sınırlıydı.⁵ Sürekli konar-göçer yaşadıkları ve savaşlar nedeniyle sürekli sefer halinde oldukları için travmalar ve delici-kesici alet yaralanmaları sık görülürdü. Bu nedenle hem sınıksızlık hem de cerrahi müdahaleler, Moğolların yaygın olarak uyguladığı tıbbi işlemler arasındaydı.⁵

Genel kapsamda incelendiğinde ise ilk dönemlerden günümüze kadar uzanan GMT tedavi uygulamalarının şunlar olduğu söylenebilir: *bariaçi* uygulamaları, kaplıca tedavisi, *dom* tedavileri, moksa, kan alma, masaj, deriye çekme, hastalıktan etkilenen bölgeye sivri taş ya da ısı uygulaması.^{14,19} Arkeolojik buluntular, Moğolistan topraklarında trepanasyonun da kullanıldığını göstermektedir.²¹ İklim koşulları nedeniyle çok yoğun ve sistematik bir şekilde başvurulmamış olsa da, Moğol tıbbında bitkisel ürünlerin de yeri vardır. Benschu'da yeralan bir bilgiye göre *Cymomorium songaricum* sadece Moğolistan'da yetişmekte ve ülserler ile yaraları iyileştirmek için kullanılmaktadır.¹⁴ Bunun dışında Moğolların bitkilerin çeşitli özelliklerine sahip olduklarına dair dolaylı bilgiler de vardır. Örneğin Cengiz Han'ın babası Yesügey zehirlenerek öldürülmüştür.²² Ayrıca, yine Benschu'ya göre Moğolların av sırasında oklarının ucuna zehirli bir bitki sürdükleri bilinmektedir.¹⁴

Moğol tıbbındaki fiziksel tedaviler, büyük oranda Moğolların göçebe hayatlarıyla bağlantılıdır.²⁰ Hayvanların anatomi, fizyoloji ve patoloji bilgilerine hakim olan Moğollar, hayvanlarında uygulayıp başarılı olduğunu gördükleri tedavileri, insanlara da uygulamaya başlamışlardır.²⁰

Yukarıda da belirtildiği gibi Geleneksel Moğol tıbbı, çeşitli tıp geleneklerinden etkilenmiştir. Genel anlamda bakıldığında Moğol tıbbındaki tedavilerin, şu bileşenlerden etkilendiği söylenebilir: Eski dönemden kalan Uygur-Moğol büyüsel-dinsel tedavileri, Hint ayurvedik tıbbı, Çin tıbbı ve Tibet tıbbı.¹⁹

Geleneksel Moğol tıbbında uygulanan tedaviler *Arga-Bilig* teorisine göre de sınıflandırılabilir. Buna göre maddi ya da fiziksel içerikli tedavilerin tümü *Arga* başlığı altındadır. Meditasyon gibi psikolojik nitelikli tedaviler ise *Bilig* kapsamı içinde değerlendirilir.

Bariaçi uygulamaları

Ortopedik sorunlar, ekstremitte travmaları ya da kırık-çıkıklarla ilgilenen Moğol halk hekimlerine *bariaçi* adı verilir.^{5,16,19} Anadolu halk hekimliğindeki sınıkçıların karşılığı olarak düşünülebilecek olan bu halk hekimleri, mesleklerini anne-babalarından usta-çırak ilişkisi içinde öğrenirler.^{16,19} Her çocuğun bu işi yapamayacağı düşünüldüğünden meslek, sadece doğal bir yeteneği olup eli bu işe yatkın olduğu düşünülen çocuklara öğretilir.¹⁶ Tipik bir *bariaçi* çeşitli manipülasyonlarla çıkıkları redükte etmeye çalışmakla birlikte, uyguladıkları tek tedavi yöntemi bu değildir. Bunlar manipülasyon yanında yakı yakarlar, boynuzla kupa çekerler ve cerrahi müdahalelerde de bulunurlardı. İşlem sırasında lokal anestezi için buz kullandıkları bilinmektedir.¹⁹

Moğol Yuan döneminin cerrahlarından olan Wei Yilin (1277-1347), en iyi *bariaçi*'ler arasında sayılmaktadır.⁵ Wei'in 1337'de yazmış olduğu "Hekimlerin Uyguladığı Etkileyici Tedaviler" (Shiyi Dexiaofang) isimli kitap, ortopediyle ilgilidir. Wei'in bu işlemler sırasında anestezi kullandığı da biliniyor.⁵ Yine Moğol Yuan dönemi hekimlerinden ve Wei'in çağdaşı olan Qi Dezhi da "Cerrahinin Temelleri" (Waike Jingyi) isimli bir kitap yazmıştır.⁵

Kaplıca tedavisi

Kaplıca tedavisi de (Balneoterapi) Moğol tıbbının tedavi yöntemleri arasındadır. En eski dönemlerden itibaren Moğollar; çok sayıda göl, nehir ve su kaynağı barındıran topraklarda yaşamışlardır. Bu nedenle kaplıca tedavisi Geleneksel Moğol tıbbında her zaman özel bir yere sahip olmuştur.¹⁹

Dom tedavileri

Dom tedavileri, doğaüstü ve majik unsurlar içeren bir dizi inanç ve uygulamadan oluşmaktadır. Bunlar, hastalık için herhangi bir aktif uygulama içermeyen ama *bö* inancıyla bağlantılı olarak, hastalığın kaynağı olduğu düşünülen kötü ruhların uzaklaştırılması amacını taşıyan uygulamalar olarak tanımlanmaktadır.¹⁹ Bu konudaki bazı örnekler şunlardır:¹⁹

Bir çocuk sürekli ağlıyorsa, huzursuzsa, geceleri aniden uyanıp ağlıyorsa, anne-baba bir kurt resmi çizip çocuğun başucuna asar

Bir insanın rahatsızlığı/hastalığı sol gözünde ise, sabah kahvaltından önce erken bir saatte sağ dizle sol gözüne yedi defa dokunur

Eğer bir insan kendini huzursuz hissediyorsa, iç sıkıntısı varsa, kendi kendine nefesini sayar

Geleneksel Moğol Tıbbında *dom* tedavileri olarak geçen uygulamalar, Anadolu halk hekimliğindeki ırvasa uygulamalarıyla büyük benzerlik göstermektedir. ırvasa (irasa, urasa, uğrasa, oğrasa), doğrudan doğruya vücutla ilgili olmayan ve hastayı psikolojik olarak etkilemeyi amaçlayan, psikik nitelikli sağaltmalar olarak tanımlanmaktadır.²³ Yukarıda *dom* tedavileri başlığı altında sıralanan uygulamaların benzeri olarak, Anadolu halk hekimliğinde de şu tür uygulamalar vardır: Hasta kişinin yanına sağlıklı bir kişiyi yatırma, hastayı hamamda sağlıklı bir kimsenin oturduğu kurnaya oturtma, hastanın başına kurt kafatası ile su dökme.²³

Masaj tedavisi

Geleneksel Moğol tıbbında masaj tedavisi de uygulanır. Bu yöntemin kökleri ise Moğolistan'a XVI. yüzyıl sonlarında giren Budizme ve Ayurvedik Hint tıbbına kadar uzanmaktadır.¹⁹

Akupunktur, moksa, beslenme ve benzeri uygulamalar

Bunların dışında kan alma, akupunktur, moksa, sivri taş uygulama, ısı uygulama, deriye çekme, meditasyon, beslenme düzeninde değişiklik ve ilaçlı banyolar gibi uygulamalar da Moğol tıbbındaki diğer tedavi yöntemleri arasındadır.^{14,19,24,25} Tarihsel süreç içerisinde kımızın da tedavi amaçlı kullanıldığı bilinmektedir.¹⁴

Beslenme tedavisi konusunda yazılmış en önemli Moğol eseri Yin Shan Zheng Yao'dur. Moğol Yuan Devleti döneminde 1330 yılında yazılmış olan eserde, beslenme önerileriyle ilgili olarak 200'den fazla tahıl, sebze, meyve, et ve balık çeşidinin özellikleri anlatılmaktadır.⁵ Kitapta ayrıca sağlık-hastalık ilişkisine ait bilgiler de yer almaktadır. Bu önemli eserin yazarı Hu Sihui'dir. Yazarın Çince bir isme sahip olması, ilk başta kendisinin Çinli olduğunu düşündürmektedir. Ancak kitabı ayrıntılı bir şekilde inceleyen tarihçi Paul Buell, hem yazara ait kişisel bilgilerden, hem de kitapta kullanılan dil ve içerikten dolayı, Hu Sihui'nin büyük olasılıkla Türk bir aileye mensup olduğunu ifade etmektedir.²⁶

Moğol tıbbında akupunktura ağırlık verildiğine dair yeterli kaynak yoktur. Ancak, Moğol Yuan hanedanı döneminde akupunkturun sık kullanıldığı, bu konuda çalışmalar yapıldığı biliniyor. Bu dönemde, önceki hanedanlar zamanında yani Song ve Qin hanedanı dönemlerinde yazılmış önemli kitapların çevirisi yapılmıştır.⁵ Ayrıca 1331'de Du Guifang, akupunktur ve moksa ile ilgili dört adet kitap yayınlamıştır (Zhenjiu Sishu). Yani Yuan döneminde Moğolların akupunktur ve moksaya önemli katkıları olmuştur.⁵

Moksanın İlhanlı Devleti'nde kullanıldığına dair de bilgiler vardır. Buna dair anlatılan bir anekdota göre Gazan Han (1271-1304) oftalmitten mustarıptır ve bunun için çareler arar. Ancak yakın çevresindeki Müslüman hekimlerin uyguladıkları çeşitli tedavilere karşın Han'ın yakınmaları dinmez. Bunun üzerine Tebriz'den Çinli hekimler çağrılarak onlardan yardım istenir. Gelen Çinli hekimler, uyguladıkları moksa tedavisiyle Gazan Han'ın bu hastalığını tedavi ederler.⁵

Hayvansal ürünler

Moğol tıbbında hayvansal ürünler de tedavide kendine yer bulmuştur. Bununla ilgili bir örnek, Moğolcada *tarbagan* adı verilen hayvandır. Bu hayvan, Türkçede dağ sıçanı ya da marmot olarak bilinmektedir. Cengiz Han'ın komutanlarından olan Bayan'ın biyografisinin anlatıldığı bir makalede, bu hayvanın terapötik özelliklerine dair şu bilgiler yer almaktadır:²⁷

Sülün eti yemeye bağlı ülserlere iyi gelir... Sülün eti, beş tip fissür ve ülser neden olur. Bunun için tarbagan (etini) kaynatıp yiyin... Çi'yi harekete geçirir... Kafatası alınıp, alt çenenin etleri temizlenir dişler yerinde bırakılırsa, huzursuz, uyuyamayan çocuklara iyi gelir. Tarbagan çocuğun başucuna asılırsa, çocuğun huzursuzluğuna uykusuzluğuna iyi gelir

Moğol tıbbının tedavide yararlandığı bu hayvanın, Gök-Türkler tarafından da biliniyor olabileceğine dair iddialar vardır. Bu yöndeki görüşe göre, Bilge Kağan yazıtında geçen "kök teyen" adlı hayvan, *tarbagan* olabilir.²⁸

Moğol Tıbbından Bazı Örnek Reçeteler

Geleneksel Moğol tıbbına ait tedavi uygulamalarından bazı örnekler şunlardır:²⁹

Eğer boğazınız şişmişse ve sesiniz kabalaşmışsa, bir miktar büyük fasulye (öküz fasulyesi) kaynatıp suyunu için, düzelir

Eğer birisi idrara çıkamıyorsa mısır koçanlarını kaynatıp suyunu içsin, düzelir

Devam eden kanlı ishal varsa, barbunya ununu kaynatıp suyunu için, düzelir

Eğer bir kadının adet kanı aşırı geliyorsa çalığısu yuvasını yakıp küllerini üç dirhem alkolle içirin, düzelir.

Eğer birisinin görmesi bozulmuş ya da bulanıklaşmışsa, her sabah gözlerine insan sütü damlatın, görmesi geri gelir

Eğer gözler karanlıklaşır ve görüş kaybedilirse, bir karganın gözlerini çıkarın, hastanın gözlerinin üzerine bunları bir iğneyle delin ve gözlere damlatın, görme düzelir

Eğer şarbon varsa, bir kedinin kemiklerini yakın ve yaranın üzerine sürün, daha iyi olacaktır

Eğer birisi görmesini daha iyi hale getirmek istiyorsa, domuz safrasını ateşte yakın, arpa tohumu büyüklüğünde haplar yapın ve gözlere sürün. Bunu üç defa yapın ve hastayı bir tütsü çubuğunun yanına süresi kadar sırtüstü yatırın. Hastanın görmesi, güneş kadar parlak olacaktır

Eğer birisi hiç idrar çıkarmıyorsa neceftaşı ve tuzu dövüp içsin, daha iyi olacaktır

Yanık oluştuğunda, balık kemiklerini ateşte yakın, yağla dövün ve yaniğa sürün, daha iyi olacaktır

Eğer şiddetli diş ağrısı varsa, kara bir öküzün idrarıyla gargara yapın, daha iyi olacaktır
Burun kanamasında buğday ununu soğuk suda dövüp içerseniz kanamayı keser

MOĞOLLAR VE TÜRKLER

Cengiz Han'ın önderliğinde kurulan ve tarihin en büyük imparatorluklardan birisi olan Moğol Devleti'nde Türklerin derin ve önemli etkileri olmuştur. Zaten birçok yazar Moğollar üzerinde gözle görülür bir Uygur/Türk etkisi olduğundan bahseder.^{3,6,7,30,31} Hatta bazı tarihçiler, bu devleti Türk-Moğol İmparatorluğu olarak nitelendirir.³⁰

Uygurlar, Moğolların hizmetinde asker olarak, memur olarak, çevirmen olarak hizmet vermişler, Moğol şehzadelerine dil öğretmişler ve Moğol Devleti'nin posta sistemini kurmuşlardır.³²

Kurulduğu XIII. yüzyıl başından itibaren Moğol devletindeki en hakim unsur Türkler olmuştur. Başta Uygurlar olmak üzere Karluk, Kangli, Kıpçak, Öngüt, Kereyid, Nayman gibi Türk toplulukları Moğol Devleti'ne önemli katkılar yapmışlar ve 1000'den fazla Türk önemli mevkilerde görev yapmışlardır.⁷
³³ Örneğin Moğol Yuan döneminde, Han'ın sarayını koruyan muhafız birlikleri içinde yer alan ve *semuren*'ler tarafından oluşturulan 12 birliğin altısı Türk topluluklarına (Kıpçak, Karluk, Kangli) ait birliklerdi.³¹ Kaynaklar, bu askeri katkılarının yanında Türklerin özellikle bilim ve kültür alanındaki baskın rollerinden de bahseder.⁷ Sayısı 1000'e yaklaşan bu görevliler içinde danışmanlar, yardımcıları, ders veren hocalar, çevirmenler, komutanlar, yerel memurlar, idareciler, yargıçlar, vergi memurları, din adamları, bilginler ve akademisyenler yer almaktadır.⁷

Aslında Türkler, daha erken dönemlerden yani Cengiz Han döneminden itibaren Moğollar tarafından önemli görevlere getirilmişlerdir.^{2,7} Ancak bu durum Kubilay Han döneminde daha da belirgin hale gelmiş ve 100'e yakın Türk, Moğol Yuan sarayında üst düzey görevler üstlenmişlerdir.² Kubilay Han'ın sarayında görev alan bu üst düzey Türkler arasında komutanlar, şehzadelere ders veren hocalar, müfettişler, vergi görevlileri, tercümanlar yanında hekimler de bulunmaktadır.² Bu hekimlerden birisinin de, Çevirmen İsa olduğu bilinmektedir. Bazı kaynaklar farklı bilgiler verse de, İsa büyük olasılıkla Nasturi Hristiyan bir Uygurdur.³¹

Kubilay Han döneminde kurulan ve Moğol Yuan saray personeline hizmet veren iki adet Saray Hastanesi'nin (Guang Hu Xi) personeli, ağırlıklı olarak Müslüman hekimlerden oluşmaktaydı. Buna paralel olarak, sarayda yaşayan Moğol soylularının ve bürokratların, sağlık konularında Müslüman/Uygur hekimlere danıştığı bildirilmektedir.²

Ayrıca, Moğol Yuan sarayının kütüphanesi için yazılan ve 36 ciltlik tıbbi bir ansiklopedi olan Hui Hui Yao Fang'ı yazan kurulun içinde, Uygur bir hekimin de bulunduğu ifade edilmektedir.²

Moğol tıbbıyla Türkler arasındaki bağlantı, bazı ortak sözcüklerde de kendini göstermektedir. Örneğin Moğol tıp metinlerinde rastlanan *böör* sözcüğünün anlamı böbrektir ve sözcük böğür/böğör şeklinde Türkçede de kullanılmaktadır.¹⁷ Moğolcada sarılık için kullanılan sözcük *şar bolokh* ya da *şarlı'dır* ve "sarı olmak" ya da "sarılı" anlamlarına gelmektedir.¹⁷

Günümüz Moğolistan'ında, fakültelerde eğitim almış hekimler için *emçi*, halk hekimleri için ise *otacı* sözcüğü tercih edilmektedir.³⁴ Divanü Lügati't-Türk'de de yer alan ve Türkçe bir sözcük olan emçi sözcüğü, farklı Türk lehçelerinde aynı anlamda yani hekim ve eczacı anlamında kullanılmaktadır.³⁵⁻³⁷

SONUÇ

Geçmiş XIII. yüzyıl öncesine kadar uzansa da, Geleneksel Moğol tıbbı esas olarak Moğol İmparatorluğu'nun genişleme döneminde zenginleşmeye başlamıştır. Onüçüncü yüzyılda başlayan bu genişleme döneminde Moğol tıbbını etkileyen başlıca kaynaklar Türk, Çin, Tibet, İslam ve Greko-Romen tıbbı olmuştur. Belgeler incelendiğinde, Moğol tıbbı ile Orta Asya Türk tıbbının kesiştiği çok sayıda alan olduğu göze çarpmaktadır. Yapılacak yeni çalışmalarla, uzun bir süre ortak bir geçmiş paylaşılan Moğollar ile Türkler arasında, tıp konusunda daha fazla ortak nokta ortaya çıkarılabilir.

BİLGİ VE TEŞEKKÜR

Makaleyi inceleyip değerli eleştiri ve önerileriyle katkıda bulunan Doç. Dr. Bülent Gül ile doktora öğrencileri Ankhbayar Danuu ve Altansukh Ganbat'a teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

1. Temir A. Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı. Ankara: Ayyıldız Matbaası;1975.
2. Rossabi M. Khubilay Khan. His life and times. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press; 1989.
3. Buell PD. Food, medicine and the silk road: The Mongol era exchanges. The Silk Road 2007;5:22-35.
4. Buell PD. How did Persian and other Western medical knowledge move east, and Chinese west? A look at the role of

Rashid al-Din and others. *Asian Medicine* 2007;3:279–95.

5. Lane G. *Daily life in the Mongol Empire*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press; 2006.

6. Morgan DO. Who ran the Mongol Empire? *Journal of the Royal Asiatic Society* 1982;2:124-136.

7. Rachewitz I. Turks in China under the Mongols: A preliminary investigation of Turco-Mongol relations in the 13th and 14th centuries. In: Rossabi M, editor. *China Among Equals. The Middle Kingdom and its Neighbors, 10th-14th Centuries*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press; 1983, pp. 281-310.

8. Buell PD. How Genghis Khan has changed the World? Center for East Asian Studies, Western Washington University. <http://www.mongolianculture.com/How%20Genghis%20Khan%20Has.pdf>.

9. Tang L. Mongol responses to Christianity in China: A Yuan dynasty Phenomenon. *Asia Research Institute Working Paper Series*;No. 63;2006.

10. Ruysbroeckli Willem. Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255. Çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi;2010.

11. Shinno R. Medical schools and the temples of the three progenitors in Yuan China: A case of cross-cultural interactions. *HJAS* 2007;67:89-133.

12. Demir E. S. Gerard Clauson'un etimolojik sözlüğünde geçen sağlık ve tıpla ilgili kelimeler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2014;7:131-148.

13. Alinge C. Moğol kanunları. Çev. C. Üçok. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları; 1967.

14. Bold S, Ambaga M. *History and Fundamentals of Mongolian Traditional Medicine*. Ulaanbaatar, Mongolia: Sodpress Kompanid Khevlv; 2002.

15. Pitschmann A, Purevsuren S, Obmann A, Natsagdorj D, Gunbilig D, Narantuya S, Kletter Ch, Glasl S. Traditional Mongolian medicine: History and status quo. *Phytochemistry Reviews. Fundamentals and Perspectives of Natural Products Research* 2013;12: 943-59.

16. Golden AS. Bariachi of Ulaanbaatar. Independent Study Project (ISP) Collection;Paper 1292;2012.

17. Donegan J. An observational study of patients, practitioners and practice in clinical settings offering traditional Mongolian medicine in Mongolia. MSc Dissertation: Northern College of Acupuncture;2012.

18. Vargas-O'Bryan I, Xun Z. *Disease, religion and healing in Asia: Collaborations and collisions*. London and New York:Routledge, Taylor & Francis Group;2015.

19. Bold Sh. Brief history and development of traditional Mongolian medicine. www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/en/wipo_ipk_bkk_09/wipo_ipk_bkk_09_topic6_1.pdf

20. Wallace VA. The method and wisdom model of the medical body in traditional Mongolian medicine. *The Journal of the Faculty of Religious Studies* 2012;40:1–22.

21. Bazarsad N. Four cases of trepanation from Mongolia, showing surgical variation. In: Arnott R, Finger S, Smith CUM, editors. *Trepanation. History, discovery, theory*, Lisse:Swets & Zeitlinger B.V.;2005, p. 203-208.

22. *The secret history of the Mongols. The life and times of Chinggis Khan*. Translated, Edited and with an Introduction by Urgunge Onon. London and New York:Routledge Curzon, Taylor & Francis Group;2001.

23. Acıpayamlı O. Türkiye folklorunda halk hekimliğinin morfolojik ve fonksiyonel yönden incelenmesi. *Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*; 1988; Kasım 23-25; Ankara, Türkiye. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları; 1989.

24. Bold Sh, Buyant B, Namtai B, Khugjil G. Origin of moxibustion. *Mongolian Journal of Health Sciences* 2006;3:51-3.

25. Colleoni A. The history of Mongolian traditional medicine. *Mongolian Academy of Sciences*;2009.

26. Buell PD, Anderson EN. A soup for the qan: Chinese dietary medicine of the Mongol era as seen in hu szu-hui's yin-shan cheng-yao. London and New York:Routledge, Taylor & Francis Group;2009.

27. Cleaves FW. The biography of Bayan of the Barin in the Yuan Shih. *HJAS* 1956;19:185-303.

28. Aydın E. Bilge Kagan yazıtında geçen kök teyey hayvan adı üzerine. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*; 2006; Eylül 26-27; Ankara, Türkiye. Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları; 2006.

29. Bawden C. Written And Printed Sources for the Study of Mongolian Medicine. *Bulletin of Tibetology: Aspects of Classical Tibetan Medicine* 1993;100-128.

30. Onay İ. Cengiz Han'ın devletinde Türk kültürünün etkisi ve katkısı. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2012;7:2441-55.

31. Haw SG. The Semuren 色目人 in the Yuan Empire – who were they? International Conference: Mobility and transformation: Economic and cultural exchange in Mongol Eurasia. June 29-July 1, 2014, Jerusalem.

32. Bell CJ. The Uyghur transformation in medieval inner Asia: From nomadic Turkic tradition to cultured Mongol administrators. B.A., University of Louisville, 2004. A Thesis Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Louisville in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts Department of History. University of Louisville, Louisville: Kentucky May;2008.

33. Haw SG. The Persian language in Yuan-dynasty China: A reappraisal. *East Asian History* 2014;39:5-32.

34. Kletter C, Glasl S, Thalhammer T, Narantuya S. Traditional Mongolian medicine – A potential for drug discovery. *Sci Pharm* 2008;76:49–63.

35. İnayet A. On Turkish words adopted from Chinese language according to Hanyu Wailaici Cidian (HWC). *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2008;3:278-295.

36. Laufer B. Loan words in Tibetan. *T'oung Pao. Second Series* 1916;17:403-552.

37. Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lügati't-Türk*. Çev. Besim Atalay. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları;2006.